

Features of eloquent speaker based on rhetoric attitudes from the beginning to the present

Mahboobeh Hemmatian*

Abstract

Before Abdolghafer Jorjani, “rhetoric” term has been expressed in rhetorical books and literary criticism but the limits of eloquence or eloquent speaker have not been explained. In the works after Jorjani, they have considered a word or words eloquent that they have no particular imperfections; but they have not explained about the eloquent speaker except a vague and general statement. In this research, the presented subjects from the point of view of the rhetorical scholars, from the beginning until now, that were incommensurably given about the eloquent speaker was studied, criticized and compared; finally in addition to state the conditions for speaker to be eloquent, a definition has been presented for it. By considering the views of early thinkers and the scholars before Jorjani, it shows that based on the given definitions for rhetoric, the speaker should have the following characteristics to be considered eloquent:

- To be brave and to have peace of mind
- To speak according to the condition requirement of the speaker
- To consider the condition requirement of the audience
- To select the right words
- To avoid abstruseness and indulge in speech

Based on what is said about the criteria of rhetoric and eloquence in rhetorical books after Jarjani by Meftah al-olum Sakaki and his commentators and followers to contemporaries is an eloquent word or speech that is free from certain imperfections and the eloquent speaker must be able to create a speech by using such words that are free from imperfections. Considering the abovementioned criteria in the views of the first rhetorical thinkers and jorjani and according to the messengers’ criteria after Jorjani for rhetoric and eloquence it seems that the speaker who both has a personality-specific character and has a complete knowledge about speech, audience, and context and uses the following features in his own words is eloquent:

- The bravery of the speaker and having peace of mind
- Understanding the word or speech style
- Recognizing the audience (recognition of the circumstances and characteristics of the types of audience)
- Recognition of the situational context or current context (recognition of the characteristics of time, place, environment _ social, political, cultural)

* Associate Professor of Persian Language and Literature, University of Isfahan, Isfahan, Iran
m.hemmatian@gmail.com

Received: 23/09/2016

Accepted: 29/05/2017

Therefore, based on the views of the scholars about the concept of rhetoric and considering the definitions of rhetoric, the speaker who knows the conditions of creating word is eloquent and he must create an eloquent speech that is correspondence to all requirements affecting the process of making speech; that is he must be aware of the features of speech, the characteristics of the types of audience and the conditions of the situational context and set his own word in accordance with their current requirements.

Keywords: Rhetoric, Speaker, Speech, Audience, Situational context, Condition requirement

References

- Abd ol-Qader, Hossein (1363). *Fan al-Balagha, Al-Taba Al-Thani*, Alem al-Kotob.
- Aghahoseini, Hossein & Mirbagherifard, Seyyed Ali Asghar (1387). Review and analysis of the introduction of rhetorical books (eloquence of word), *Journal of Faculty of Literature & Humanities, Shahid Bahonar University of Kerman*, Issue 23, p. 1-18.
- Al-Jahiz, Abi Osman (1375). *Al-Bayan and Al-Tabien, Heghagheh and Sharhe Hassan Al-Sandobi*, Beirut: Dar al-Fekr
- Al-Jorjani, Abd ol-Qaher (1380). *Dala'il al-Ijaz, Al-Taba Al-Ola*, Research by Abdulhamid Hendavi, Beirut: Dar al-Kotob Al-Ilmiyah
- Al-Khafaji, Ibn Sana'an (1372). *Ser al-Fesahah, Sehad Elgh Alayh: Abd ol-Mota'al al-Saeidi*. Egypt: Mohammad Ali Sabih and his children Press.
- Al-Khatib al-Qazwini, Jalal ad-Din (1363). *Al-Izah*, Qom: Dar al-Kitab al-Islami.
- ----- (1372). *Al-Tlalkhis, Al-Taba al-Thani*, Record and description of Abd al-Rahman al-Barghughi, Dar al-Fekr Al-Arabi.
- Al-Qirvani, Ibn Rashigh (1382). *Al-Omdeh*, Research by Dr. Abd ol-Hamid Hendevani, Seida, Beirut: Al-Maktabat Al-Asriyat.
- Askari, Abi Helal (1371). *Al-Sana'atin, Al-Taba al-Oula*, Research by Mohammad al-Bajavi, Mohammad Abolfazl Ibrahim, Dar al-Ahya al-kotob al-Arabiyah.
- Blore, M. & Blore, T. (2011). *An Introduction to the process of critical discourse analysis*, 1st ed., Ali Rahimi and Amir Hossein Shahbala (trans.), Isfahan: Jangal.
- Hashemi, Ahmad (1383). *Javaher al-Balagha*, 1st ed., Qom: Esmaeilian Publication.
- Homaei, Jalal ad-Din (1373). *Meanings and expression*, 2nd ed., by Ma'ahdokht Banoo Homaei, Tehran: Homa Publication.
- Mazandarani, Mohammad Hadi (1376). *Anva'ar Al-Balagha*, 1st ed., by Mohammad Ali
- Gholaminejad, Tehran: Miras-e Maktoub publishing office and cultural center of Nashr-e Qibla.
- Mekaric, A. (2009). *Encyclopedia of contemporary literary theories*, 3 rd ed., Mehran Mohajer and Mohammad Nabavi (trans.), Tehran: Agah.
- Meshkat ad-Dini, Mehdi (1388). *Linguistics*, 5th ed., Mashhad: Ferdosi University.

-
- Roostaei, Hossein (1392). Speech eloquence from Persian and Arabic point of view (A critical investigation to both “Tana’afar-e kala’am” and “Tata’abo-e eza’afat”), *Lesan Mobin*, Issue 5, No. 13, p.40-57.
 - Rostamian, Marziyeh & Tabatabaei, Seyyed Kazem (1390). A comparative study of situational context (the nonlinguistic context) from the views of Firth, Hymes, and Louis, *Interdisciplinary studies of Holy Quran*, 2nd year, Issue 4, p.29-36.
 - Sakaki, Abi Yaghoub (1356). *Meftah al-Oloum, Al-Taba Al-Ola*, Egypt: Mostafa al-Babi al-Halbi and his children Press.
 - Sarli, Naser Gholi (1390). Revising the theoretical framework of eloquence, *Literary criticism*, 4th year, No 14, p.31-50.
 - Seyyedi, Seyyed Hossein (1378). Criticizing the basics of eloquence (Linguistic approach), *Journal of the Faculty of Literature and Humanities of Mashhad*, No 160, p.125-136.
 - Shamisa, Sirous (1386). *Meanings*, 2nd ed., Tehran: Mitra.
 - Taftazani, Sa’d od-Din (1383). *Mokhtasar al-Ma’ani*, 8th ed., Qom: Dar Al-Fekr.
 - Taghavi, Seyyed Nasrollah (1363). *The norm of speech*, 2nd ed., Isfahan: Isfahan Cultural Center.

ویژگی‌های متکلم بلیغ براساس دیدگاه‌های بلاغیون از آغاز تا امروز

محبوبه همتیان*

چکیده

بلاغیون و منتقدان ادبی پیش از عبدالقاهر جرجانی درباره اصطلاح «بلاغت» کلیاتی را بیان کرده اند، اما در هیچ‌یک از آثارشان به طور روشن و دقیق درباره حد و مرز بلاغت کلام یا متکلم بلیغ سخن نگفته‌اند. تنها در کتاب‌های بلاغی پس از جرجانی کوشش شده است معیارهایی برای کلام بلیغ مشخص شود. در این تألیفات که بیشتر رویکردی سلبی به شرایط فصیح و بلیغ بودن کلمه و کلام دارند، کلمه و کلامی فصیح دانسته شده است که از عیوب خاصی مبرا باشد؛ اما درباره متکلم بلیغ بجز یک سخن مبهم و کلی مطلبی نیامده است. در این پژوهش سعی شده است براساس دیدگاه‌های صاحب‌نظران بلاغت، از آغاز تا امروز، آنچه به طور پراکنده و غیرمنسجم درباره متکلم بلیغ آمده است بررسی و نقد شود و سرانجام دیدگاه منسجمی به دست آید و ضمن بیان شرایطی برای بلیغ بودن متکلم، تعریفی برای آن ارائه شود. بر مبنای دیدگاه‌های نقل شده در این پژوهش و با تأمل در تعاریف بلاغت، متکلمی بلیغ است که ضمن توانا بودن بر ساخت کلامی فصیح، ویژگی‌های کلام، و ویژگی‌های اقسام مخاطب و شرایط بافت موقعیتی را بداند و بشناسد و کلام خویش را مطابق با اقتضای حال آنها تنظیم کند.

کلیدواژه‌ها: بلاغت، متکلم، کلام، مخاطب، بافت موقعیتی، اقتضای حال.

مقدمه

تعریف اصطلاح بلاغت یکی از مباحثی است که پس از عبدالقاهر جرجانی، همواره در آثار پیروان و شارحان اندیشه‌های او و تقریباً در ابتدای همه کتاب‌های بلاغت فارسی و عربی ذکر می‌شود. در این تألیفات ضمن تعریف بلاغت و فصاحت، معیارهایی برای چگونگی فصیح و بلیغ بودن کلمه، کلام و متکلم بیان شده است. همچنین در این باره، در اغلب این کتاب‌ها، بلاغت، صفت کلام و متکلم و فصاحت، صفت کلمه، کلام و متکلم شمرده شده است. براساس این تعاریف، کلامی بلیغ است که ضمن داشتن صفت فصاحت مطابق با مقتضای حال نیز باشد (خطیب قزوینی، ۱۳۵۰:ق: ۳۳؛ تفتازانی، ۱۳۸۳: ۲۰؛ مازندرانی، ۱۳۷۶: ۳۰؛ تقوی، ۱۳۶۳: ۸؛ هاشمی، ۱۴۲۵:ق: ۳۷؛ همایی، ۱۳۷۳: ۸۷؛ عبدالقادر حسین، ۱۴۰۵:ق: ۶۱، ۷۳، ۷۵). در همه این تألیفات ذیل این موضوع و برای تبیین چگونگی تحقق صفت فصاحت در کلمه و کلام، به شیوه سلبی، عیوبی برای فصاحت در این دو سطح مطرح شده و فصیح بودن کلمه و کلام نیز موکول به دور بودن آنها از این عیوب دانسته شده است.

در نهایت نیز این کلمه و کلام فصیح، در صورت مطابقت داشتن با اقتضای حال، بلیغ به شمار می‌آید. متکلم بلیغ نیز کسی است که قادر بر تألیف کلامی باشد که در عین مبرا بودن از عیوب فصاحت با اقتضای حال نیز مطابقت داشته باشد (خطیب قزوینی، همان: ۳۶؛ تفتازانی، همان: ۲۳؛ مازندرانی، همان: ۴۴؛ تقوی، همان: ۹؛ هاشمی، همان: ۳۸؛ عبدالقادر حسین، همان: ۷۴). اکنون باید دید متکلم چگونه می‌تواند کلامی فصیح بیافریند؟ و چگونه باید این کلام فصیح را به درجه بلاغت برساند؟ چنانکه اشاره شد، تأمل در سیر تعریف‌های بلاغت در دوران‌های مختلف، از نخستین اندیشه‌های بلاغی پیش از جرجانی تا امروز، نشان می‌دهد مطالب بیان شده در اغلب کتاب‌های بلاغی پس از عبدالقاهر جرجانی صرفاً یک تعریف یکسان و مشابه است که در تمام این منابع تکرار می‌شود و براساس همین تعریف نیز تعریفی برای متکلم بلیغ ارائه شده است. اما بررسی تعریف‌های بلاغت که در تألیفات مرتبط با این موضوع پیش از عبدالقاهر جرجانی آمده است نشان می‌دهد تعریف آنها از این اصطلاح و معیارهای متکلم بلیغ در نظر آنان، با دیدگاه‌های بلاغیون دوره‌های بعد متفاوت است، که تأمل در این دیدگاه‌ها معیارهایی برای تدوین تعریف و ویژگی‌هایی متکلم بلیغ به دست می‌دهد.

البته این موضوع که چرا در این پژوهش از میان علمای بلاغت، از جرجانی به صورت خاص نام برده شده است و دیدگاه‌های او مبنای تفکیک نظریه بلاغت در قبل و بعد از او قرار گرفته است؛ باید متذکر شد، بررسی تألیفات مرتبط با بلاغت و آثار نقد ادبی قرون اولیه اسلام تا زمان ظهور عبدالقاهر جرجانی نشان می‌دهد، دیدگاه‌های این عالم بزرگ در زمینه علم بلاغت، بی‌نظیر است. در واقع، وی با ارائه دیدگاه‌های جدید بلاغی در تألیفات خود، تحول بزرگی در این عرصه ایجاد کرده است؛ به نحوی که تا امروز تقریباً همه تألیفات بلاغی متأثر از این دیدگاه‌ها و در شرح و تبیین آنها بوده است.

بیان مسئله

تأمل در تعاریف بلاغت در کتاب‌های بلاغی و دیگر منابع مرتبط با آن و آنچه که در تعریف متکلم بلیغ ذکر کرده‌اند سؤالاتی را به ذهن متبادر می‌کند که تاکنون در کتاب‌ها و پژوهش‌های حوزه بلاغت پاسخی به آنها داده نشده است. مسائلی از این قبیل که ۱- ویژگی‌هایی متکلم بلیغ چیست؟ و این صفت در او چگونه قابل سنجش است؟ ۲- مقصود از رعایت اقتضای حال برای متکلم بلیغ چیست؟، ۳- آیا به صرف آگاهی از عیوب کلمه و کلام می‌توان متکلم را بلیغ نامید؟

پیشینه تحقیق

در زمینه نقد و تحلیل مباحث گوناگون بلاغت بخصوص موضوعات علم معانی، تا کنون پژوهش‌های بسیاری صورت گرفته است. از این میان، مشخصاً درباره مطالب مطرح‌شده درباره تعریف فصاحت و بلاغت و عیوبی که در این دو موضوع در منابع بلاغی آمده است، در مقاله‌ای با عنوان «نقد و تحلیل مقدمه کتاب‌های بلاغی (فصاحت کلمه)» با نگاهی انتقادی، موضوع فصاحت کلمه و عیوب آن تحلیل و بررسی شده است (آقاحسینی و میرباقری فرد، ۱۳۸۷). در مقاله دیگری با عنوان «فصاحت کلام از منظر بلاغت فارسی و عربی» تنها دو مقوله «تنافر کلام و تتابع اضافات» با نگاهی انتقادی بررسی و نقد شده است (روستایی، ۱۳۹۲). مقاله «بازاندیشی چارچوب نظری فصاحت» نیز عیوب فصاحت را بررسی و نقد کرده است. در این مقاله سعی شده معیارهایی به صورت ایجابی برای سنجش فصاحت ارائه شود (سارلی، ۱۳۹۰). همچنین در مقاله‌ای با عنوان «نقد مبانی فصاحت» با رویکردی شناختی به این مبحث توجه شده است. در این مقاله نویسنده با بهره‌گرفتن از مبانی زبان‌شناسی، ویژگی‌هایی را به شیوه ایجابی برای فصاحت تعریف می‌کند (سیدی، ۱۳۷۸).

اما نکته مهم و اساسی این است که نه در کتاب‌های بلاغی متقدم و متأخر و نه در دیگر پژوهش‌ها و مقاله‌های معاصر تا کنون درباره شرایط و ویژگی‌های متکلم بلیغ تعریف روشن و مطلب مدونی بیان نشده است.

هدف اصلی پژوهش حاضر این است که براساس بلاغت سنتی و در چارچوب معیارهای فصاحت و بلاغت، شرایط و ویژگی‌های متکلم بلیغ به صورت دقیق تبیین شود.

با توجه به اینکه وضعیت تألیفات بلاغی قبل و بعد از جرجانی از نظر ساختار و محتوا کاملاً متفاوت است و نحوه تبویب و ترتیب مطالب در آثار بلاغی پس از جرجانی نسبت به تألیفات وی و آثار پیش از او متحول شده است، در این پژوهش آرای بلاغیون در دو بخش بررسی می‌شود؛ ابتدا آرای بلاغی پیش از جرجانی و دیدگاه‌های جرجانی، سپس دیدگاه‌های بلاغیون پس از جرجانی.

ویژگی‌های متکلم بلیغ از دیدگاه نخستین متفکران بلاغی تا جرجانی

در کتاب‌های مرتبط با بلاغت و تألیفات مربوط به حوزه نقد ادبی اسلامی و امثال آن، تعریف‌هایی برای بلاغت و شروطی برای تحقق آن در کلام و متکلم بیان شده که محل تأمل است و در ارائه تعریفی علمی و جامع و مانع برای یک متکلم بلیغ و تبیین شرایط سنجش بلیغ بودن آن سودمند است؛ از جمله قدیمی‌ترین این مطالب، تعریفاتی است که جاحظ در *البيان والتبيين* از قول متفکرانی از اقوام مختلف نقل می‌کند. در این اقوال تعریفاتی برای اصطلاح بلاغت ارائه شده است که هر یک معیاری را برای تحقق این صفت به دست می‌دهد (ر.ک. جاحظ، ۱۳۷۵ق، ۱۱۱/۱ و ۱۱۷-۱۱۵). ابوهلال عسکری نیز در *صناعتین* ضمن نقل این تعاریف بخش‌های مختلف آنها را شرح داده است (ابوهلال عسکری، ۱۳۷۱ق: ۱۹ - ۲۳). در ضمن این تعریف‌ها، شرایطی برای کلام بلیغ بیان شده است که می‌توان گفت یک متکلم نیز در صورتی بلیغ است که این شرایط و ویژگی‌ها را داشته باشد؛ از جمله این اقوال تعریفی است که از قول حکیمی هندی برای بلاغت نقل می‌شود. در این تعریف، مطالبی درباره ویژگی‌های متکلم، شرایط متن (یا کلام) و مخاطب بیان شده است.

در اقوال نقل شده در *البيان والتبيين* گاهی بلاغت شناخت مواضع فصل و وصل و شیوه صحیح گزینش کلمات دانسته شده است یا حسن اختصار در حالت بدیهه‌گویی و بسط کلام در وقت اطناب و اطالۀ کلام، بلاغت معرفی شده است (جاحظ، همان: ۱۱۱). در تعبیر دیگری، شناخت بهترین موقعیت و زمان برای سخن گفتن و اجتناب از پیچیدگی و گسستگی در معنی و دشواری لفظ بلاغت تعریف شده است (همان، ۱۱۱ و ۱۱۲). تعریف‌های بلاغت که در این کتاب نقل شده است قدیمی‌ترین تعاریف در این باره به شمار می‌آید که اغلب در کتاب‌های *صناعتین* و *سرالفصاحه* نیز تکرار شده است؛ از جمله در بخشی از تعریف منقول از حکیم هندی شرط بلاغت، اجتماع آلت بلاغت بیان می‌شود که «اولُ البلاغه اجتماع آله البلاغه» (جاحظ، همان: ۱۱۵؛ ابوهلال عسکری، همان: ۱۹). سپس در شرح مصادیق آلت بلاغت می‌گوید «أن یکون الخطیب رابطاً للجأش، ساکن الجوارح» (ابوهلال عسکری، همانجا). بنابراین براساس تعاریف نقل شده در *البيان والتبيين* و *الصناعتین* و دیگر تألیفات پیش از عبدالقاهر جرجانی، ویژگی‌های زیر را برای متکلم می‌توان ذکر کرد:

۱- **شجاع بودن و برخوردار بودن از آرامش خاطر:** در این سخن اولین ویژگی یک متکلم بلیغ، شجاع بودن و سکینه و آرامش خاطر داشتن آمده است. البته باید توجه داشت که به نظر می‌رسد در این تعریف متکلم به عنوان یک خطیب و سخنران در نظر گرفته شده است، نه یک شاعر یا نویسنده. ابوهلال عسکری در شرح این سخن می‌گوید که متکلم باید آرامش خاطر کامل داشته باشد؛ زیرا حیرت و اضطراب به تردید در اراده و اخلال در بیان منجر می‌شود که نتیجه آن مغلق‌گویی و دشواری در ادای کلام است (همان، ۲۱).

۲- **بیان سخن به اقتضای حال متکلم:** ابن‌سنان به اقتضای حال سخن گفتن را شرط بلیغ بودن متکلم می‌داند. به نظر وی متکلم بلیغ کسی است که حقیقت کلام، بر حسب احوال او، اعم از قصد، اراده و باورش واقع شود و کلامش را مطابق با حال بیان کند (ابن‌سنان خفاجی، همان: ۴۱). وی بر خلاف عموم بلاغیون برای مخاطب در حسن و قبح کلام تأثیری قائل نیست و

عالم و عاقل یا جاهل بودن گوینده سخن را معیار حسن و قبح کلام می‌داند (همان: ۲۴۴).

۳- سخن گفتن به اقتضای حال مخاطب: سومین شرط متکلم بلیغ در این تعریف آن است که متکلم باید با هر طبقه و گروهی از مردم مطابق با احوال و موقعیت همان طبقه و گروه صحبت کند و حتی ملاک سنجش هماهنگ بودن لفظ و معنی را نیز همین سطح فهم مخاطبان و مقام و منزلت آنها می‌داند «مدار علی إلهام کل قوم بقدر طاقتهم والحمل علی قدر منازلهم» (ابوهلال عسکری، همان: ۲۰).

این ویژگی همان شناخت مخاطب توسط متکلم است که بتواند متناسب با مخاطبش سخن بگوید و در اصطلاح سخنش مطابق با اقتضای حال مخاطب باشد. در بخش دیگری از همین تعریف منقول از حکیم هندی، در رعایت حال مخاطب، توصیه می‌شود که اگرچه باید کلام از عیوب کاملاً مبری و پاک باشد، بهتر است متکلم معانی را بیش از حد دقیق و منقح نیاورد «لا یدقق المعانی کل التدقیق و لا ینقح اللفاظ کل التقیح و یصفیها کل التصفیة و یهذبها کل التهذیب» (همان، ۲۰). در این تعریف، اینگونه سخن گفتن صرفاً در خطاب با حکیم و فیلسوفی بزرگ یا شخصی شایسته دانسته شده است که با قواعد حفظ کلام و حذف الفاظ مشترک آشنایی داشته باشد «و لا یفعل ذلک حتی یصادف حکیمًا و فیلسوفًا عظیمًا و من تعود حذف فضول الکلام و إسقاط مشترکات الألفاظ» (همان، ۲۰)؛ یعنی متکلم بلیغ حتی ویژگی‌های ظاهری کلام و منقح و پیراسته بودن آن را باید متناسب با مخاطب خویش انتخاب کند.

۴- انتخاب الفاظ مناسب: از دیگر شرایطی که در همین تعریف برای متکلم بلیغ ذکر شده توانایی انتخاب الفاظ مناسب است. متکلم بلیغ باید شجاع باشد و با برخورداری از سکینه و آرامش، بتواند الفاظ مناسب برای کلام خود انتخاب کند. به نظر ابوهلال عسکری انتخاب الفاظ از تألیف آن نیز به مراتب دشوارتر است (همان، ۲۱ و ۲۳). ابن سنان نیز در مواضع گوناگون شرایطی را برای گوینده بلیغ بیان می‌کند؛ از جمله به عقیده وی گوینده باید در انتخاب کلمات دقت کند و برای بیان هر مطلب الفاظی متناسب با غرض و هدفش از بیان آن کلام برگزیند (ابن سنان خفاجی، همان: ۱۸۸ و ۱۸۹). وی حتی چگونگی کاربرد الفاظ مختلف را با معانی یکسان در موقعیت‌های گوناگون از شروط بلاغت می‌داند. به نظر وی مثلاً اسم‌های مختلفی که ممکن است برای یک شیء وضع شده باشد، کاربرد هر یک در موضع خاص آن جایز است (همان: ۱۹۱ و ۱۹۲).

در کتاب‌های *الموازنه آمدی و الوساطه قاضی جرجانی* نیز بنابر ماهیت موضوع این آثار، اگرچه مشخصاً تعریفی برای متکلم بلیغ نیامده است، ویژگی‌هایی از نظر لغوی، نحوی و بلاغی برای کلام برشمرده‌اند؛ از جمله می‌توان به جنبه‌های گوناگون واژه‌گزینی، ویژگی‌های لفظی، وزن و آرایه‌های بلاغی در شعر اشاره کرد. می‌توان گفت توجه به این ویژگی‌ها و رعایت آنها در کلام شاخصه یک متکلم بلیغ به شمار می‌آید.

۵- پرهیز از تعقید معنوی و تکلف در سخن: از دیگر تعریفاتی که در کتاب *الصناعتین* برای بلاغت ارائه شده، مطلبی از قول شخصی با نام جعفر بن یحیی است. در این تعریف بیشتر بر ویژگی‌های معنا و مفهوم کلام تأکید می‌شود که الفاظ در کلام تمام معنی را دربربگیرد و درک معنی و مفهوم آن به تأمل بسیار و تأویل و تفسیر نیاز نداشته باشد و از تعقید و تکلف ببری باشد «البلاغه أن یكون الاسم یحیط بمعناک، و یجلی عن مغزاک و تخرجه من الشرکه و لاتستعین علیه بطول الفکره، و یکون سلیمًا من التکلف، بعیدا من سوء الصنعه، بریا من التعقید، غنیًا عن التأمل» (همان، ۴۲). در تعریف دیگری بلاغت بیان آشکار و واضح مفاهیم پیچیده و دور از ذهن دانسته شده است؛ به نحوی که مخاطب بدون تأمل و تدبیر آن را دریابد (همان: ۴۷).

در این تعریف‌ها، بلاغت کلام و متکلم بر محوریت فهم مخاطب از کلام تعریف شده است و چگونگی انتقال مفاهیم به مخاطب، شرط بلاغت دانسته شده است؛ به نحوی که ویژگی‌های لفظی کلام نیز کاملاً در خدمت معنی قرار می‌گیرد. ابن سنان نیز با آنکه مخاطب و احوال او را در حسن و قبح کلام مؤثر نمی‌داند، درباره تأویل‌پذیری یا واضح و آشکار بودن معنای کلام، معتقد است شرط فصیح و بلیغ بودن کلام واضح و آشکار بودن معنی آن است؛ زیرا به عقیده وی هدف از بیان سخن،

انتقال اغراض و معانی به مخاطب است. در این صورت اگر دلالت الفاظ بر معانی واضح و آشکار نباشد، هدف از بیان سخن حاصل نمی‌شود. بنابراین سخن باید به نحوی باشد که برای فهم آن به تأویل نیازی نباشد و این شرط فصاحت و بلاغت برای نظم و نثر یکسان است (ابن سنان خفاجی، ۱۳۷۲ق: ۲۵۹).

۶- دوری از تعقید لفظی در سخن: همچنین ابوهلال عسکری حسن تألیف و نظم در کلام را قرارگرفتن الفاظ در جای مناسب و پرهیز از هرگونه تقدیم و تأخیر و حذف در کلام می‌داند تا آنجا که این نظم به اعتدال و وضوح در معنی منجر شود (ابوهلال عسکری، همان: ۱۶۱ و ۱۶۲).

ابن‌رشیق قیروانی نیز در کتاب *العمده احوالی* را از افراد گوناگون درباره بلاغت نقل کرده است. در یکی از این اقوال برای بیان وجه تسمیه بلاغت، مفهوم این اصطلاح اینگونه بیان شده است که گوینده بتواند مقصودش را به بهترین وجه به مخاطب بفهماند (ابن‌رشیق، ۱۴۲۴ق: ۲۱۴). درحقیقت، تحقق بلاغت به توانایی گوینده در انتقال پیام یا مفهوم سخنش به مخاطب موصول شده است. در نقلی دیگر، همین بهره از بلاغت را کافی دانسته است که شنونده در دریافت سخن گوینده به کج‌فهمی دچار نشود و گوینده نیز در انتقال مفاهیم خویش به مخاطب به خطا نرود. «کفی من حظالبلاغه الأیوتی السامع من سوء إفهامالناطق و لایوتی الناطق من سوء فهم السامع» (همان: ۲۱۶). ابن‌رشیق این سخن را از قول جاحظ در کتاب خویش آورده و نظر جاحظ را درباره این تعریف اینگونه نقل کرده است که «أنا فاستحسن هذاالقول جدا» (همانجا). ابن‌سنان خفاجی نیز در کتاب *سراالفصاحه* با ذکر همین عبارت درباره بلاغت آن را «کلام مختار فی تفصیل البلاغه» دانسته است (ابن‌سنان خفاجی، همان: ۶۳).

۷- رعایت مساوات و ایجاز در کلام: خفاجی در بخش دیگری از کتابش رعایت ایجاز و اختصار و حذف کلام اضافه و آوردن معانی بسیار در الفاظ اندک را از شروط فصاحت و بلاغت می‌داند (ابن‌سنان خفاجی، همان: ۲۴۱). او سخنی را فصیح و بلیغ می‌داند که معنی در آن یا مساوی با لفظ باشد یا افزون بر آن؛ یعنی لفظ اندک بر معنی بسیار دلالتی واضح و آشکار داشته باشد و موجز آوردن بیش از حد کلام را در صورتی که منجر به ابهام معنی شود عیب می‌داند (همانجا).

۸- شناخت امکانات زبانی: تأمل در دیدگاه‌های عبدالقاهر جرجانی در زمینه تبیین مفهوم بلاغت نشان می‌دهد که او بلاغت را صفت معنی می‌داند نه لفظ و «أنها (الفاظ) خدم للمعانی، و تابعه لها، و لاحقه بها» (جرجانی، ۱۴۲۲: ۴۵). براساس نظریه نظم جرجانی و مطالبی که وی برای تبیین نظریه خود می‌آورد، معانی کلام در ترتیب و نظم تابع الفاظ نیست و بدون هیچ‌گونه تغییر و جابه‌جایی در لفظ می‌توان معنی کلام را تغییر داد (همان: ۲۴۱). این دیدگاه جرجانی می‌تواند زمینه را برای بحث تفسیر و تأویل باز کند. خود وی ضمن خطرناک شمردن این روش، دانستن علم نحو و فهم معانی و مقاصد نحوی را راه نجات از ورطه تأویل‌ها و تفسیرهای متعدد و از معیارهای فهم متن به شمار می‌آورد که گوینده کلام نیز باید این علوم را بداند. به نظر جرجانی دانستن این امکانات زبانی و به کار گرفتن آنها به منظور تأثیرگذارتر کردن کلام از ویژگی‌های یک متکلم بلیغ است (همان: ۲۴۲).

۹- شناخت مواضع کلام: ابن‌سنان شناخت مواضع بیان کلام را نیز شرط بلاغت یک کلام می‌داند؛ به بیان وی «فإن لكل مقام مقالا، و لكل غرض فنا و أسلوبا» (ابن‌سنان خفاجی، همان: ۱۹۲) پس در هر موضعی باید کلامی متناسب با آن بیان شود؛ مثلاً در یک موضع به کنایه سخن گفتن مناسب است اما در موقعیت دیگری صریح سخن گفتن شایسته‌تر از کنایه است (همانجا).

اگرچه دیدگاه‌های مذکور در این کتاب‌ها می‌تواند در ارائه تعریفی برای متکلم بلیغ راهگشا باشد، چنانکه دیده شد، در هیچ یک از این منابع، اصول و مبانی روشن و مشخصی در بیان ویژگی‌های متکلم بلیغ تبیین نشده و در هر دیدگاهی صرفاً به یک یا چند صفت متکلم بلیغ توجه شده است بدون آنکه تعریفی جامع برای آن ارائه شود.

بررسی ویژگی‌های متکلم بلیغ در آرای بلاغیون پس از جرجانی

اغلب بلاغیون پس از عبدالقاهر جرجانی نیز در تبیین مفهوم بلاغت و ویژگی‌هایی را برای کلام و متکلم بلیغ ذکر کرده‌اند. البته در تألیفات بلاغی پس از جرجانی از نظر ساختار طرح مباحث و گاهی موضوعات و مباحثی که مطرح می‌شود تفاوت‌هایی نسبت به دوره‌های قبل دیده می‌شود؛ از جمله در این آثار با به کار بردن اصطلاح خاص «اقتضای حال» لزوم مطابقت کلام با آن شرط بلاغت دانسته شده است.

برای اولین بار سکاکی موضوع مطابقت کلام با اقتضای حال را به صورت مستقل و گسترده و با این اصطلاح خاص مطرح می‌کند و آن را در اکثر مباحث علم معانی تسری می‌دهد و ذیل اغلب مباحث بیان می‌کند. ذیل این مبحث توجه به مقامات مختلف کلام، از جمله مقامات تشکر، شکایت، تعزیت، مدح، ذم، ترغیب، ترهیب، جد، هزل و امثال آن مطرح شده است. همچنین در نظر گرفتن حالات مخاطب مانند زیرک یا کودن بودن او، جایگاه یا موقعیت اجتماعی او و ویژگی‌هایی از این نوع، از موضوعات مدنظر در مطابقت کلام با اقتضای حال دانسته شده است. نیز شناخت امکانات زبان، از قبیل مقتضیات و شرایط خاصی که هر کلمه‌ای دارد و توجه به جایگاه کاربرد هر واژه در این زمینه، مهم تلقی شده است (سکاکی، ۱۳۵۶ق: ۸۰).

از دیدگاه سکاکی این مطالب همه از ویژگی‌هایی است که به سبب لزوم مطابقت حالات کلام با اقتضای حال، معیاری برای تحولات در ساختار ظاهری کلام، از جمله حذف و ذکر، تقدیم و تأخیر، مقید، مفرد و جمع، معرفه و نکره و اطناب و ایجاز و امثال آن، قرار می‌گیرد و در حقیقت این تحولات همه برای مطابقت با اقتضای حال در کلام ایجاد می‌شود (همان: ۸۰ و ۸۱). بعد از سکاکی این موضوع از طریق دیدگاه‌های او در دیگر کتاب‌های بلاغی تسری پیدا می‌کند و شارحان افکار او این موضوع را شرط تحقق صفت بلاغت دانسته در تعریف این اصطلاح به کار می‌گیرند.

خطیب قزوینی از نخستین و معروف‌ترین شارحان افکار و دیدگاه‌های سکاکی به شمار می‌رود. وی در دو کتاب تلخیص و الايضاح که در شرح مفتاح‌العلوم سکاکی تألیف می‌کند، برای نخستین بار، تعریفی منسجم و نظام‌یافته برای بلاغت ذکر می‌کند. به نظر خطیب، کلامی بلیغ است که ضمن فصیح بودن مطابق با مقتضای حال بیان شود «و أمّا البلاغَةُ الکلام فیه مطابقتُه لمقتضی الحال مع فصاحتِه». وی بلاغت را صفت کلام و متکلم می‌داند و معتقد است چون شرایط بیان کلام متفاوت است، کلام نیز در هر شرایطی ویژگی‌های خاصی خواهد داشت. وی نیز مانند سکاکی، معرفه و نکره، ذکر و حذف، اطلاق و تقييد و امثال این ویژگی‌ها را مقامات مختلف کلام می‌داند که البته در همه این حالات میزان حسن و قبول کلام به مقدار مطابقتش با مقتضای حال بستگی دارد «و ارتفاع شأن الکلام فی الحسن والقبول بمطابقتِه للإعتبار المناسِب و إنحطاطُه بعدم مطابقتِه له» لذا مراتب و درجاتی برای کلام بلیغ وجود دارد و متکلمی که توانایی تألیف چنین کلامی داشته باشد بلیغ و فصیح خواهد بود. البته به نظر وی متکلم فصیح ممکن است همواره نتواند به درجه بلاغت برسد (خطیب قزوینی، ۱۳۵۰ق: ۳۳-۳۷؛ ۱۴۰۵ق: ۱۱-۱۴). به بیان خطیب، متکلم بلیغ باید موقعیت‌ها و شرایط را بشناسد و کلامش را مطابق و هماهنگ با آن بیان کند. ضروری است متکلم علاوه بر اینکه از علوم گوناگونی مانند علم لغت و صرف و نحو آگاهی دارد، با عواملی که موجب تعقید و پیچیدگی در کلام می‌شود آشنایی داشته باشد و بتواند کلام فصیح را از کلام غیرفصیح تمیز دهد و از ارتکاب خطا در بیان معنی پرهیز کند (همان، ۱۳۵۰ق: ۳۷؛ ۱۴۰۵ق: ۱۴).

تعریفی که خطیب قزوینی برای بلاغت ارائه می‌کند و عیوبی که به تبع آن برای فصاحت کلمه و کلام بیان می‌کند، پس از وی تا روزگار معاصر تقریباً در همه تألیفات بلاغی تکرار شده است. بررسی این آثار و مطالبی که در تعریف بلاغت و فصاحت بیان کرده‌اند، نشان می‌دهد به طور کلی، همانگونه که اشاره شد، در تألیفات بلاغی پس از جرجانی و در کتاب‌های بلاغی دوره‌های متأخر نیز تعریف مشخصی از متکلم بلیغ ارائه نشده است و صرفاً ذیل تعریف اصطلاحات فصاحت و بلاغت و بحث عیوب فصاحت، به صورت مختصر، به ویژگی متکلم بلیغ اشاره‌ای شده و متکلمی بلیغ دانسته شده است که

بتواند کلامی را عاری از این عیوب بیافریند. عیوبی که در منابع گوناگون برای فصاحت کلمه برشمرده می‌شود عبارت است از: تنافر حروف، غرابت استعمال، مخالفت قیاس، کراهت در سمع (خطیب قزوینی، همان: ۲۴؛ تفتازانی، همان: ۱۴؛ هاشمی، همان: ۱۱؛ تقوی، ۱۶۳: ۴؛ مازندرانی، همان: ۳۰؛ همایی، همان: ۲۵؛ شمیسا، ۱۳۸۶: ۶۵) و عیوبی که کلام را از درجه فصاحت ساقط می‌کند نیز عبارت است از: تنافر کلمات، ضعف تألیف، تعقید لفظی، تعقید معنوی، تنایع اضافات و کثرت تکرار (خطیب قزوینی، همان: ۲۶؛ تفتازانی، همان: ۱۶؛ هاشمی، همان: ۲۶؛ تقوی، ۱۳۶۳: ۶؛ مازندرانی، همان: ۳۶؛ همایی، همان: ۲۹؛ شمیسا، همان: ۶۹).

در این کتاب‌ها بعد از برشمردن عیوب کلمه و کلام که آن را شرط فصاحت شمرده‌اند، درباره متکلم صرفاً به ذکر این نکته بسنده کرده‌اند که هرگاه متکلم آنچه را عیوب کلمه و کلام است رعایت کند، فصیح شمرده می‌شود. اما درباره این موضوع که آیا مثلاً تنافر حروف و تنافر کلمات صرفاً به حروفی که کلمه را می‌سازد مرتبط است یا به حالت گوینده نیز ارتباط دارد، سخنی نگفته‌اند؛ در حالی که می‌توان حالات گوناگون متکلم را نیز در این موضوع دخیل دانست؛ مثلاً یک متکلم که در حال آرامش سخن می‌گوید یا متکلمی که مضطرب و پریشان یا خسته است با هم تفاوت دارند. همانگونه که پیشتر هم بیان شد این نکته‌ای است که در قدیمی‌ترین تعاریف بلاغت نیز آمده است و سکینه و آرامش خاطر داشتن شرط متکلم بلیغ و از عواملی است که مانع از مغلط‌گویی و دشواری کلام می‌شود (ابوهلال عسکری، همان: ۲۱۱). عیوب دیگری مانند مخالفت قیاس و تعقید لفظی نیز همین حالت را دارد و چه بسا از حالات متکلم متأثر است و آشفتگی خاطر او باعث ایجاد تعقید لفظی در کلامش می‌شود. به همین نحو، همه اقسام عیوبی که برای کلمه و کلام برشمرده‌اند نیز از وجهی از احوال متکلم متأثر است. به‌طور کلی براساس آنچه در این کتاب‌ها ذیل مباحث عیوب فصاحت کلام و کلمه بیان شده است می‌توان ویژگی‌های زیر را برای متکلم بلیغ برشمرد:

۱- آگاهی از دانش‌های زبانی: علاوه بر آنچه گفته شد از جمله حالات متکلم که می‌تواند در کیفیت کلام او مؤثر باشد میزان آگاهی و دانش او در زمینه‌های گوناگون دانش‌های زبانی است. گاهی ناآگاهی متکلم نسبت به قواعد زبان و نداشتن آشنایی کافی با قواعد ترکیب‌سازی در زبان، موجب می‌شود واژه‌ها و ترکیب‌های مخالف با قیاس و قواعد زبان بسازد؛ همانگونه که خطیب قزوینی نیز در تألیفاتش در شرح دیدگاه‌های سکاکی بیان کرده است آگاهی متکلم از علم لغت و صرف و نحو و علم به آنچه باعث ایجاد پیچیدگی در معنای متن می‌شود (خطیب قزوینی، ۱۳۵۰ق: ۳۷ و ۱۴۰۵ق: ۱۴) از دیگر حالات متکلم است که در کیفیت کلام او تأثیر دارد. آگاهی متکلم از قواعد واجی و آواشناسی زبان مانع از به‌وجود آمدن عیوبی چون کراهت در سمع یا تنافر حروف در واژه‌های منتخب او برای کلامش می‌شود. درباره عیوبی مانند تنایع اضافات و کثرت تکرار نیز شناخت متکلم از شرایط کلام و کاربرد بجا و صحیح ساختارهای کلامی نقش اساسی دارد؛ هرچند ذاتاً عیب دانستن چنین مواردی نسبی است؛ زیرا تنایع اضافات و کثرت تکرار خود از ویژگی‌های کلام به‌شمار می‌آید که می‌تواند باعث زیبایی و تقویت کلام شود و در واقع این متکلم است که با تشخیص حالت کلام حتی می‌تواند از تنایع اضافات و تکرار واژه‌ها به عنوان آرایه‌ای برای زیباسازی کلامش استفاده کند. از سوی دیگر، استفاده نابجا و اشتباه این دو امکان زبانی است که می‌تواند اینها را به عیوب کلام تبدیل کند و محل فصاحت و باعث اطاله کلام می‌شود.

۲- شناخت مخاطب: میزان شناخت متکلم از مخاطبانش است که او را قادر می‌کند تا کلامش را مطابق با ویژگی‌های مخاطبان و حالات آنها تنظیم کند تا در مقصود خویش که القای معانی و ابلاغ پیام به مخاطب است موفق باشد و در نهایت بلیغ به‌شمار آید. از میان عیوب فصاحت نیز بحث غرابت استعمال یا تعقید معنوی تا حد بسیار زیادی به ویژگی‌های مخاطب بستگی دارد و شناخت متکلم از سطح اطلاعات و دانش مخاطب و ساخت کلامی متناسب با او می‌تواند مانع ایجاد کلامی شود که فهم آن برای مخاطب دشوار و منسوب به عیب تعقید معنوی شود، یا ناآشنایی مخاطب با اصطلاحات و لغات

به کاررفته در کلام فهم آن را دشوار کند و منجر به عیب غرابت استعمال در کلام شود.

۳- شناخت بافت موقعیتی (یا شرایط زمان و مکان): از میان عیوب فصاحت کلمه، ایجاد عیب غرابت استعمال در کلام به زمان و مکان کاربرد لغات و اصطلاحات بستگی دارد (رک. آقاحسینی و میرباقری فرد، ۱۳۸۷: ۷-۹). این نیز به میزان شناخت متکلم از بافت موقعیتی وابسته است. چنانچه متکلم کلام خویش را متناسب با ویژگی‌های بافت موقعیتی که در آن به سر می‌برد تنظیم کند، قطعاً کلام او به عیب غرابت استعمال منسوب نخواهد شد.

متکلم بلیغ و ویژگی‌های آن

بر اساس آنچه از تألیفات بلاغی متقدم و متأخر ذیل تعریف‌های دو اصطلاح فصاحت و بلاغت بیان شد، به نظر می‌رسد برای اینکه بتوان متکلمی را بلیغ دانست و کلام او را کلامی بلیغ به شمار آورد، ضروری است که متکلم ضمن برخورداری از یک سری ویژگی‌های شخصی از جمله داشتن سکینه و آرامش خاطر، شرایط ایجاد کلام را در سه حوزه بشناسد و آن را در ایجاد کلام رعایت کند:

الف- شناخت کلام یا سیاق مقاله (شناخت و رعایت ویژگی‌های کلام فصیح و بلیغ)

متکلم باید قواعد همه سطوح ساختاری کلام را از کوچک‌ترین جزء یعنی واج تا واحدهای بزرگ‌تری چون جمله بشناسد و آن معیارها را در کلام خویش به کار گیرد تا کلمه و کلام او از عیوب برشمرده در بخش عیوب فصاحت مبرا باشد. به سخن دیگر، کلامش با ویژگی‌های زبان معیار و قواعد صرفی و نحوی آن مطابقت داشته باشد و از نظر ساختار و کاربرد در عبارت کاملاً فصیح باشد. بنابراین در این مرحله متکلم باید از قواعد واجی، صرفی و نحوی مطابق با معیارهای رسمی زبان کاملاً آگاه باشد و به آنها عمل کند. در این صورت چنین متکلمی شرایط و ویژگی‌های ساخت کلامی فصیح را داراست. اما برای تحقق صفت بلاغت در کلام، او باید بتواند چنین کلام فصیحی را با اقتضای حال مطابقت دهد.

عوامل متعدد و متنوعی در بلیغ بودن یک کلام مؤثر است؛ یعنی یک کلام فصیح باید با اقتضائات گوناگونی مطابقت و هماهنگی داشته باشد تا بتوان آن را بلیغ دانست. در این بخش به تناسب سخن، از ویژگی‌ها و شرایط کلام، صرفاً از اقتضائاتی سخن گفته خواهد شد که احوال خود کلام به شمار می‌آید و اقتضائات آنها باید در ساختار کلام رعایت شود.

خود کلام دارای دو دسته احوال ظاهر و غیرظاهر یا پیدا و ناپیداست که به صورت متقابل بر یکدیگر تأثیر می‌گذارد و از هم تأثیر می‌پذیرد. از جمله این احوال، یکی موضوع و محتوای یک کلام است که در ارتباط مستقیم با ظاهر و ساختار کلام، تمام ویژگی‌های ظاهری را متأثر می‌کند. بنابراین یک متکلم بلیغ باید بتواند ساختار صرفی و نحوی و وزن و چینشی برای کلام خود انتخاب کند که کاملاً با موضوع و محتوای کلامش هماهنگ باشد. در واقع، این حال ناپیدای کلام، یعنی مفهوم و معنای آن، ظاهر ساختارهای کلام را متأثر می‌کند و همین برقراری تناسب و هماهنگی بین سطوح پیدا و ناپیدای کلام از توانایی‌ها و شرایط یک متکلم بلیغ به شمار می‌آید. عارفانه، عاشقانه یا حماسی بودن مضمون کلام همه در شیوه جمله‌بندی و وزن و آهنگ کلام و صنایع ادبی که در آن به کار برده می‌شود تأثیر مستقیم دارد. حتی گاهی در سطوح جزئی‌تر در ساخت کلمه‌ها نیز از واج‌ها و آوایی که کلمات را می‌سازند، وندها و اجزایی که ترکیبات را شکل می‌دهد تا واژه‌گزینی همه متأثر از موضوع سخن و برای القای مفهوم و مضمون کلام است. ساختار جمله نیز باید با مضمون مطابقت داشته باشد. خبری یا انشایی بودن کلام، نحوه چینش کلمات و تقدیم و تأخیر آنها، حتی حذف و ذکر و تکرارها در جمله و مسائلی از این نوع، همه از طرفی متأثر از مضمون و محتوای کلام است و از سویی در القا و انتقال این مفاهیم تأثیرگذار است و باید مطابق و متناسب با همدیگر به کار برده شود.

بنابراین، در این سطح متکلمی بلیغ خواهد بود که تمام این ضوابط و شرایط را بشناسد و در تنظیم کلام خویش رعایت

کند و وجوه مختلف کلام را متناسب و هماهنگ با یکدیگر به کار ببرد و به عبارتی در این مرحله از نظر ویژگی‌های خاص کلام، بتواند اقتضات ظاهر و غیرظاهر کلام را رعایت کند و در این سطح، کلامش را مطابق با اقتضای حال شکل دهد.

ب- مخاطب‌شناسی (شناخت شرایط و ویژگی‌های اقسام مخاطب)

متکلم بلیغ، با توجه به موضوع کلام و سطح آن، باید نوع مخاطب احتمالی خود را بشناسد. همه ویژگی‌های مخاطب به شکل مستقیم با تأثیرگذاری بر روند برقراری یک ارتباط کلامی و به طور غیرمستقیم با متأثر کردن متکلم، ویژگی‌های متن و شرایط شکل‌گیری آن را تغییر می‌دهد. احوال مخاطب از جمله عام و خاص بودن، تعداد مخاطبان، یعنی مفرد یا متعدد بودن، حتی ویژگی‌های ظاهری و جسمی یا وضعیت روحی، نوع رابطه احتمالی او با متکلم، موقعیت و جایگاه اجتماعی، سیاسی و فرهنگی، سطح علم و دانش و معلومات، عقاید و دیدگاه‌های مذهبی، کلامی و سیاسی و امثال این، از جمله ویژگی‌ها یا احوالی است که متکلم بلیغ باید آنها را بشناسد و از چگونگی تأثیرگذاری آنها و میزان این تأثیرات آگاه باشد.

درواقع، ویژگی‌های یک متن در همه سطوح، از موضوعات و مفاهیمی که در آن مطرح می‌شود تا ساختار و احوال ظاهری آن، کاملاً با توجه به ویژگی‌های مخاطبان تنظیم می‌شود و این از شروط اصلی بلیغ بودن و توانایی متکلم در آفرینش کلام بلیغ است.

ج- شناخت بافت موقعیتی یا سیاق حالیه (شناخت ویژگی‌های زمان، مکان، محیط (اجتماعی، سیاسی، فرهنگی))

بافت موقعیتی، سیاق حالیه یا زمینه‌های برون‌کلامی یا همان فضاهای کلی است که کلام در آن شکل می‌گیرد. بافت از عوامل گوناگونی تشکیل می‌شود که هر یک ممکن است بر فرایند آفرینش یک کلام تأثیر داشته باشد. عوامل زمان (اعم از محدوده تاریخی یا زمانی خاص)، مکان (اعم از حوزه جغرافیایی یا مکانی خاص)، محیط اجتماعی، فرهنگی و فضای سیاسی خاصی که یک کلام در آن شرایط آفریده می‌شود، همه از عوامل مؤثر در شکل‌گیری یک کلام است.

به طور کلی در زمینه یک بافت، باید عوامل متعددی را بررسی کرد؛ عواملی از قبیل زمینه یا مکان شکل‌گیری کلام، زمان آن و حوادث و رویدادهایی که در زمان آفرینش یک کلام رخ می‌دهد (بلور، مریل و توماس بلور، ۱۳۹۰: ۶۵ و ۶۶). حتی گاهی عوامل شکل‌گیری یک ارتباط کلامی در سه عامل گوینده یا نویسنده، گفتمان یا متن و محیط دسته‌بندی کرده‌اند و خواننده، شنونده یا همان مخاطب را نیز در زیرمجموعه محیط تعریف کرده‌اند (مکاریک، ۱۳۸۸: ذیل اصطلاح نقد رتوریک، ۳۶۶).

ذیل عوامل محیطی بافت عوامل متعددی بررسی می‌شود؛ از جمله سنت‌ها، آداب و رسوم (مربوط به حوزه فرهنگ)، ریشه‌های جغرافیایی (که گاهی در لهجه و گویش آشکار می‌شود)، طبقه یا طبقات و منزلت اجتماعی، سن، جنس، ثروت و حرفه‌ها (بلور، مریل و توماس مریل، همان: ۶۲ و ۶۳).

در علم اصول هم مقصود از اصطلاح «سیاق حالیه» همه عوامل برون‌زبانی است. البته در این علم علاوه بر محیط، متکلم و مخاطب نیز جزو سیاق حالیه به شمار می‌آید (رستمیان و طباطبایی، ۱۳۹۰: ۳۴).

درواقع معنای هر گفتار صرفاً در بافت موقعیتی و محیط اجتماعی خاصی که در آن ایجاد شده است، مشخص می‌شود و معنی از ترکیب روابطی بافتی حاصل می‌شود که علاوه بر محیط اجتماعی و بافت موقعیتی خاص آن (سیاق حالیه)، نقش‌های آوایی، صرفی و نحوی (سیاق مقالیه) را نیز شامل می‌شود (مشکوه‌الدینی، ۱۳۸۸: ۱۱۲-۱۱۷). متکلم بلیغ کسی است که با شناخت این شرایط، چگونگی و میزان تأثیرات احتمالی آنها را بر کلام درک کند و کلام خود را کاملاً متناسب با این شرایط شکل دهد؛ به گونه‌ای که به بهترین شکل بتواند پیام خود را به مخاطبان القا کند و به اصطلاح کلامش متناسب و به اقتضای حال و بلیغ باشد.

نکته: البته باید توجه داشت که اگر کلامی ساختار روایی داشته باشد، جز متکلم کل که آفریننده متن است و مخاطب کل که مخاطب این کلام است، در درون متن روایی نیز بحث متکلمان و مخاطبان درون آن مطرح می‌شود که در فضاهای درونی

آن روایت با یکدیگر سخن می‌گویند و کلام یا گفتمان‌هایی را درون متن کل ایجاد می‌کنند. هر یک از متکلم، مخاطب و کلام (یا متن) و بافت موقعیتی توصیف‌شده درون یک متن، ویژگی یا به اصطلاح احوالی دارند که متکلم بلیغ باید، در زمان روایت‌پردازی یا خلق داستان‌های روایی در درون کلام خود، آنها را بشناسد و در تنظیم کلام به آنها توجه داشته باشد. البته صرفاً با داشتن شناخت و آگاهی لازم در این زمینه نیز هنوز نمی‌توان یک متکلم را بلیغ دانست. متکلم ضمن کسب شناخت لازم در زمینه‌های سه‌گانه مذکور باید توانایی برقراری ارتباط بین این عوامل را نیز داشته باشد؛ یعنی بتواند به‌موقع و مطابق با اقتضای حال، رابطه معناداری بین این عوامل ایجاد کند و همانگونه که در تعریف اصطلاح بلاغت بیان شد، کلام فصیح با داشتن شرط مطابقت با اقتضای حال بلیغ دانسته می‌شود؛ درباره متکلم نیز همین شرط است که او را به درجه بلاغت می‌رساند.

خلاصه بحث

با تأمل در دیدگاه‌های متفکران متقدم و علمای پیش از جرجانی مشخص می‌شود که براساس تعریف‌های ارائه‌شده برای بلاغت، متکلم باید دارای ویژگی‌های زیر باشد تا بلیغ به شمار آید:

- شجاع بودن و داشتن سکینه و آرامش خاطر
- بیان سخن به اقتضای حال متکلم
- رعایت اقتضای حال مخاطب
- انتخاب الفاظ مناسب
- دوری از تعقید و تکلف در سخن

براساس آنچه درباره ملاک و معیارهای بلاغت و فصاحت در کتاب‌های بلاغی پس از جرجانی از مفتاح‌العلوم سکاکی و شارحان و پیروان او تا معاصران بیان شده است، کلمه و کلامی فصیح است که از عیوب خاصی مبرا باشد و متکلم بلیغ نیز باید بتواند با کاربرد چنین کلمه‌هایی، کلامی خلق کند که از آن عیوب کلمه و کلام دور باشد. در واقع، در این آراء به جای آنکه ویژگی‌هایی برای کلمه و کلام و متکلم فصیح و بلیغ ذکر شود، مبرا بودن از عیوب زیر موجب فصیح شدن کلمه و کلام دانسته شده است:

دور بودن کلمه از عیوب:

- کراهت در سمع
- تنافر حروف
- غرابت استعمال
- مخالفت قیاس

دور بودن کلام از عیوب:

- کثرت تکرار
- تنابع اضافات
- تعقید لفظی
- کژتابی
- تعقید معنوی

مطابقت چنین کلامی با مقتضای حال آن را به درجه بلاغت می‌رساند. بنابراین، می‌توان این دیدگاه‌ها را در جدول زیر به طور مقایسه‌ای نشان داد.

آرای نخستین متفکران بلاغی تا جرجانی	آرای پس از جرجانی
شجاع بودن متکلم و برخورداری از سکینه خاطر	ساختن کلامی بدون عیوب فصاحت کلمه و کلام
بیان سخن به اقتضای حال متکلم	ساختن کلامی بدون عیوب فصاحت کلمه و کلام
رعایت اقتضای حال مخاطب	مرا بودن کلمه از عیب غرابت استعمال
انتخاب الفاظ مناسب دوری از تعقید و تکلف در سخن	مرا بودن کلمه و کلام از عیوب: کراهت در سمع، تنافر حروف، مخالفت قیاس، کثرت تکرار، تتابع اضافات، تعقید لفظی

با در نظر گرفتن معیارهای مذکور در آرای نخستین متفکران بلاغی و جرجانی و با توجه به ملاک‌های بلاغیون پس از جرجانی برای بلاغت و فصاحت، به نظر می‌رسد متکلمی بلیغ است که هم از نظر شخصیتی ویژگی خاصی داشته باشد و هم درباره کلام، مخاطب و بافت موقعیتی شناختی کامل داشته باشد و ویژگی‌های زیر را در ساخت کلام خویش به کار گیرد:

- شجاع بودن متکلم و برخورداری از سکینه خاطر
- شناخت کلام یا سیاق مقاله
- مخاطب‌شناسی (شناخت شرایط و ویژگی‌های اقسام مخاطب)
- شناخت بافت موقعیتی یا سیاق حالیه (شناخت ویژگی‌های زمان، مکان، محیط (اجتماعی، سیاسی، فرهنگی))

نتیجه

با توجه به آنچه در کتاب‌های بلاغی درباره شروط فصیح و بلیغ بودن آمده است و بر اساس شرایطی که در شکل‌گیری یک کلام باید رعایت شود، یک متکلم زمانی بلیغ خواهد بود که شرایط سه‌گانه زیر را داشته باشد:

الف- داشتن شجاعت و در عین حال سکینه و آرامش خاطر در بیان اندیشه و کلام تا مقصود به بهترین شیوه به مخاطب القا شود.

ب- شناخت و رعایت ویژگی‌های کلام فصیح و بلیغ و آشنایی کامل با شرایط و ویژگی‌های سیاق مقاله و رعایت قواعد ساخت کلام در سطوح گوناگون و قواعد متنوع واجی، صرفی و نحوی.

در واقع، متکلم باید از یک سو در سطوح ساختار کلام و از سوی دیگر در برقراری تناسب بین موضوع و محتوای کلام با این ساختارها توانایی و شناخت کامل داشته باشد. به عبارت دیگر، برای کلام وزن و چینشی متناسب با مضمون و محتوای آن انتخاب کند.

ج- شناخت شرایط و ویژگی‌های اقسام مخاطب از دیگر خصوصیات است که یک متکلم بلیغ باید داشته باشد. متکلم باید ویژگی‌های مخاطبان احتمالی کلام خود را اعم از ویژگی‌های ظاهری و خصوصیات غیرظاهری بشناسد و کلامش را متناسب با احوال و سطوح مخاطبان خود تنظیم کند تا کلامش بیشترین تأثیر را داشته باشد و پیامش به طور کامل به مخاطب منتقل شود.

د- شناخت ویژگی‌های بافت موقعیتی که کلام در آن شکل می‌گیرد نیز از شرایط یک متکلم بلیغ است. نویسنده یا شاعر زمانی در رساندن یا ابلاغ پیام خویش به مخاطبان، موفق و به عبارتی بلیغ خواهد بود که به صورت کامل ویژگی‌های زمان، مکان و اقسام محیط‌های اجتماعی، سیاسی و فرهنگی‌ای را که کلام در آن شرایط شکل می‌گیرد بشناسد و در حین ساخت کلام تأثیرات احتمالی آنها را در کلام در نظر بگیرد. در نهایت، متکلم بلیغ علاوه بر شناخت ملزومات در این سه زمینه، باید بتواند بین این عوامل ارتباط و هماهنگی ایجاد کند و شناخت‌های به‌دست‌آمده در این سه حوزه را برای خلق کلامی مؤثر و بلیغ به بهترین صورت به کار گیرد. بنابراین، با توجه به دیدگاه‌های صاحب‌نظران درباره مفهوم بلاغت، می‌توان گفت متکلمی

بلیغ است که شرایط ایجاد کلام را بشناسد و با توجه به این شناخت کلامی خلق کند که هم فصیح باشد و هم با تمام مقتضیاتی که روند شکل‌گیری کلام را متأثر می‌کند، مطابقت داشته باشد؛ یعنی ضمن شناخت کامل شرایط و ویژگی‌های کلام، مخاطب و بافت موقعیتی و با توجه به این احوال باید مطابق با اقتضائات احوال آنها کلام خویش را بیان کند.

منابع

۱. آقاحسینی، حسین؛ سیدعلی اصغر میرباقری فرد (بهار ۱۳۸۷). «نقد و تحلیل مقدمه کتاب‌های بلاغی (فصاحت کلمه)» مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان، ش ۲۳، صص ۱-۱۸.
۲. بلور مریل و توماس بلور (۱۳۹۰). مقدمه‌ای بر روند تحلیل گفتمان انتقادی، چ ۱، ترجمه علی رحیمی و امیرحسین شاه بالا، اصفهان: جنگل.
۳. نفتازانی، سعدالدین (۱۳۸۳). مختصرالمعانی، چ ۸، قم: دارالفکر.
۴. الجاحظ، ابی عثمان (۱۳۷۵ق). البیان والتبیین، حقه و شرحه حسن السندوبی، بیروت: دارالفکر.
۵. تقوی، سید نصراله (۱۳۶۳). هنجار گفتار، چ ۲، اصفهان: فرهنگسرای اصفهان.
۶. الجرجانی، عبدالقاهر (۱۴۲۲ق). دلائل الاعجاز، الطبعة الأولى، تحقیق عبدالحمید هنداوی، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۷. الخطیب القزوی، جلال‌الدین (۱۴۰۵ق). الإیضاح، قم: دارالکتب الإسلامی.
۸. _____ (۱۳۵۰ق). التلخیص، الطبعة الثانی، ضبط و شرح عبدالرحمن البرقوقی، دارالفکر العربی.
۹. الخفاجی، ابن سنان (۱۳۷۲ق). سرالفصاحه، صححه و علق علیه: عبدالمتعال الصعیدی، مصر: مکتبه و مطبعه محمدعلی صبیح و اولاده.
۱۰. رستمیان، مرضیه، سیدکاظم طباطبایی (۱۳۹۰). «بررسی تطبیقی بافت موقعیتی (برون‌زبانی) از دیدگاه فرث، هایمز و لوئیس با سیاق حالیه»، پژوهش‌های میان‌رشته‌ای قرآن کریم، سال دوم، شماره چهارم، ۲۹-۳۶.
۱۱. روستایی، حسین (۱۳۹۲). «فصاحت کلام از منظر بلاغت فارسی و عربی (نگاهی انتقادی به دو مقوله تنافر کلام و تابع اضافات)»، لسان‌مبین، دوره ۵، ش ۱۳، صص ۴۰-۵۷.
۱۲. سارلی، ناصرقلی (زمستان ۱۳۹۰). «بازاندیشی چهارچوب نظری فصاحت»، نقد ادبی، سال ۴، ش ۱۴، صص ۳۱-۵۰.
۱۳. سکاکی، ابی یعقوب (۱۳۵۶ق). مفتاح‌العلوم، الطبعة الأولى، مصر: مطبعه مصطفی البابی‌الحلبی و اولاده.
۱۴. سیدی، سیدحسین (۱۳۷۸). «نقد مبانی فصاحت (رویکرد زبان‌شناختی)»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد، ش ۱۶۰، صص ۱۲۵-۱۳۶.
۱۵. شمیسا، سیروس (۱۳۸۶). معانی، ویرایش دوم، تهران: میترا.
۱۶. عبدالقادر حسین (۱۴۰۵ق). فن‌البلاغه، الطبعة الثانیه، عالم‌الکتب.
۱۷. عسکری، ابی هلال (۱۳۷۱ق). الصناعتین، الطبعة الأولى، تحقیق علی محمد البجاوی، محمد ابوالفضل ابراهیم، دارالاحیاء الکتب العربیه.
۱۸. القیروانی، ابن‌رشیق (۱۴۲۴ق). العمده، تحقیق دکتر عبدالحمید هندوانی، صیدا، بیروت: المکتبه العصریه.
۱۹. مازندرانی، محمدهادی (۱۳۷۶). انوارالبلاغه، چ ۱، به کوشش: محمدعلی غلامی‌نژاد، تهران: دفتر نشر میراث مکتوب و مرکز فرهنگی نشر قبله.
۲۰. مشکوه‌الدینی، مهدی (۱۳۸۸). سیر زبان‌شناسی، چ ۵، مشهد: دانشگاه فردوسی.
۲۱. مکاریک، ایرناریما (۱۳۸۸). دانشنامه نظریه‌های ادبی معاصر، چ ۳، ترجمه مهران مهاجر، محمد نبوی، تهران: آگاه.
۲۲. هاشمی، احمد (۱۳۸۳ش). جواهرالبلاغه، چ ۱، قم: اسماعیلیان.
۲۳. همایی، جلال‌الدین (۱۳۷۳). معانی و بیان، چ ۲، به کوشش ماهدخت بانو همایی، تهران: هما.